

XVII. YÜZYILIN SONLARINDA AFYONKARAHİSÂR SANCAĞININ İDARİ VE FİZİKİ YAPISI

(554 Numaralı Afyon Şer'iyeye Sicili'ne Göre)

Gürsoy Şahin*

Özet

XVII. yüzyılın sonunda Afyonkarahisar şehri, Anadolu Eyaleti'ne bağlı bir sancak merkezi idi. Afyonkarahisar adı, ele aldığımız devirde ilk kez kullanılmaktadır. Bu çalışmada, 1684-1686 yılları arasında Afyonkarahisar şehrinin civar ve köyleri ile bölgedeki bazı el sanatları hakkında bilgiler verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Afyonkarahisar şehri, Şer'iyeye Sicili, Anadolu.*

Abstract

Karahisar-ı Sahib city was a sancak center administratively depended on the province of Anatolia at the end of XVIIth century. The name of Afyonkarahisâr has been used firstly in the era that we have examined. In this study, the districts and villages of Afyonkarahisâr city between 1684 and 1686 have been determined.

Key-words: *Afyon, Judicial court registers, Anatolia.*

Türkler'in, Afyonkarahisâr bölgesine yerleşme tarihleri konusunda iddia ve kabuller henüz tartışmaya açıktır¹. Ancak bölgenin XIII. yüzyılın başlarında

*Afyon Kocatepe Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Tarih Uzmanı.

¹ Türkler, 1071 yılından itibaren Selçuklu-Bizans sınırında bulunan bölgeye yerleşmek üzere yoğun bir şekilde gelmiş olmalıdır. Ancak Süleyman GÖNÇER'in, 1147-1157 yılları arasında Türklerin Afyonkarahisâr'da 300'den fazla köy kurduğu iddia ve kabulleri kesinlik kazanmamıştır. Geniş bilgi için bkz. *Afyon İli Tarihi*, I, Karınca Matbaası, İzmir 1971, 247-253; Afyon'un, şehir olarak gelişimi Türklerin eline geçtikten sonra başlamıştır. 1176 Miryakefalon Savaşından önce ancak küçük bir kasaba olan şehir, XIII. yüzyıldan sonra gelişmeye başlamış olmalıdır. Ancak bölgede Türklerin ilk dönemlerine ait eserlere rastlanılmamaktadır. Bu konudaki görüşler ile ilgili bkz. Halit ÇAL, "Tarih İçinde

muhtemelen 1210'dan önce Türklerin eline geçtiği, şehir yakınlarındaki Altıgöz Köprüsü'nün² kitabesinden anlaşılmaktadır³. Selçuklu hükümdarı I. Mesud zamanında Oğuz boyları parça parça burada iskan edilmiştir. Afyonkarahisâr; 1243 yılında Moğollarla yapılan Köseadağ savaşı sonunda Anadolu Selçuklu Devleti'nin yıkılmasıyla, Selçuklu veziri Sahibata Fahreddin Ali'nin torunu Muzaffereddin Devle Bey tarafından kurulan Sahibata Oğulları Beyliği'nin merkezi olmuştur. O zamanki adıyla Karahisâr-ı Sâhib 1341 yılından sonra akrabalık münasebetiyle Germiyanoğulları idaresine geçmiştir⁴. Şehir, II. Yakup Bey zamanında Yıldırım Bayezid tarafından Osmanlı ülkesine katılmıştır (1386). Ankara Savaşı'ndan sonra Timur'un askerlerince tahrip edilen şehir tekrar Germiyanoğullarının eline geçmiştir. Ancak, II. Yakup Bey'in ölümünden (1428) sonra vasiyeti üzerine diğer Germiyan toprakları ile beraber Osmanlı hakimiyetine girmiştir. Osmanlı döneminde Afyonkarahisâr, coğrafi konumu itibariyle kavşak noktasında olması sebebiyle her zaman dikkatleri üzerinde toplamış ve stratejik önemi dolayısıyla askerî harekâtların merkez üssü olmuştur⁵.

Afyonkarahisâr şehrinin tarihi M.Ö. III. bine kadar uzanmaktadır. Şehre antik zamanlarda "Apema-Aperemea" denildiği, daha sonra Friglerin şehirdeki kale içine "Akronium" ismini verdikleri bilinmektedir. Zamanla şehrin "Akronium" olarak adlandırıldığı; hatta Kütahya-Eskişehir vilayetlerinin bulunduğu bölgenin adının da bu şekilde kullanıldığı anlaşılmaktadır. Şehre Romalılar zamanında "Akroenos", Bizanslılar zamanında "Akronion" denilmiştir⁶.

Şehir için kullanılan Karahisâr ismi; ortasında yükselen kayalığın renginden ve üstünde bulunan hisardan gelmektedir. Şehrin adı Osmanlı'nın ilk dönemlerinde "Karahisâr-ı Devle", veya II. Bayezid döneminde sadece "Karahisâr" olarak yazılmış iken, Kanuni Sultan Süleyman döneminde ise "Karahisâr-ı Sâhib" ismiyle kaydedilmiştir. Bunun dışında şehrin halen kullanılan adı "Afyonkarahisâr"ın ilk olarak

Afyonkarahisâr Şehrinin Fiziki Gelişimi", 3, *Afyonkarahisar Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri (22-24 Ekim 1993)*, Afyon Belediye Yay., 6, Afyon 1994, 328.

² Köprü'nün XVII. yüzyıl sonundaki durumu ile ilgili geniş bilgi için bkz. *Afyon Şer'iyye Sicili, (=A.Ş.S.), 554/557 (554 rakamı Afyon Şer'iyye Sicilinin Milli Kütüphanesi'deki defter numarasını, diğer rakam belge numarasını göstermektedir. 554 numaralı defter 1684-1686 tarihlerini kapsamaktadır.)*

³ Feridun EMECEN, "Afyonkarahisar", *İslam Ansiklopedisi*, TDV Yay., C. I, 444.

⁴ Oğuz boylarının Afyonkarahisâr bölgesine iskânı ile ilgili geniş bilgi için bkz. Osman TURAN, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 4. Baskı, Boğaziçi Yay., İstanbul 1996, 148-159; Claude CAHEN, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, (Çev., Yıldız Moran), e Yay., 3. baskı, İstanbul 1994, 299.

⁵ Mesela, Şehir Hersekzâde Ahmet Paşa'nın Memlukler üzerine yaptığı harekatta merkez üs vazifesini gördü. Bkz. EMECEN, *a.g.m.*, 444.

⁶ GÖNÇER, *a.g.e.*, I, 28-30; Ömer Fevzi ATABEK, *Afyon (Vilayeti) Tarihçesi*, (Yay. Haz. Turan Akkoyun), AKÜ Yay., Afyon 1997, LXVI, LXXX.

1684 tarihli bir belgede geçtiğini tespit etmiş bulunmaktayız⁷. Bu tarih şehrin adı için kullanılan “Afyonkarahisâr” isminin bilinen tarihlerden yaklaşık yirmi yıl daha eskiye gittiğini göstermektedir⁸. Sonraki dönemlerde daha sık kullanılmaya başlayan “Afyon” adının bölgede eskiden beri ekimi yapılan haşhaş bitkisinden kaynaklandığı düşünülebilir.

I. İdari Yapı

Rumeli Beylerbeyliği'nin 1362 senesinde teşkilinden sonra 1393 senesinde Batı Anadolu'da Anadolu Beylerbeyliği tesis olunmuştur. “Karahisar-ı Sahip” veya diğer adıyla “Karahisar-ı Devle”, 1451 yılına kadar Anadolu Eyaletine bağlı 12 sancaktan biridir. Eyalet merkezinin Ankara'dan 1451 yılında Kütahya'ya nakledilmesi üzerine bu tarihten sonra Kütahya'ya bağlanmıştır. Afyonkarahisâr, XVII. yüzyılda Osmanlı idari teşkilatında Anadolu Eyaleti'ne bağlı bir sancak merkezidir⁹. Osmanlılarda sancak, askerî ve idarî hüviyete sahip temel birimdir. Başlangıçta sancağın askeri yönü devletin giriştiği aralıksız fetih hareketleri sebebiyle önemli iken, daha sonraları idari-askeri yönleri beraber yürütülmüştür¹⁰.

a) Karahisâr-ı Sâhib'in kaza ve nahiyeleri

Afyonkarahisâr Sancağı'nda XVI. yüzyılda merkez kazânın ismi “Karahisâr” iken, XVII. yüzyılda “Karahisâr-ı Sâhib Kazâsı” şeklinde kullanılmaya başlanmıştır. Diğer taraftan XVI. yüzyılda sürekli mevcut olan “Barçınlu Kazâsı”, XVII. yüzyılın ilk yarısında “Barçınlu” ve “Nevâhi Barçınlu” isminde iki kazâ haline gelmiştir. Ayrıca daha önceki tarihlerde adına hiç rastlanmayan “Karamık Kazâsının” bu tarihlerde teşkil edildiği görülmektedir. Yine XVI. yüzyılda Sandıklı'ya bağlı bir nahiyeye bazen bir kazâ olarak görülen “Çola” ise “Çola-âbad” ismiyle kazâ şekline dönüşmüştür. XVII. yüzyılın son çeyreğinde 1684 senesinde ise mevcut olan kazâlar 1698 ve 1719 senesindeki kazâlar ile hemen hemen aynıdır¹¹.

⁷ A.Ş.S., 554/441; ayrıca benim, *Karahisar-ı Sahib'de Sosyo-Ekonomik Yapı (1684-1686)*, (AKÜ Sosyal Bilimler Ens.Tarih Ana Bilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Afyon 2001, 1-2.

⁸ M. Karazeybek şehir için “Afyonkarahisâr” adının ilk olarak 1707 (H. 1119) ve 1717 (H. 1130) tarihlerinde kullanıldığını belirtmektedir. Geniş bilgi için bkz. Mustafa KARAZEYBEK, “Osmanlı Taşra Teşkilatında Karahisâr-ı Sâhib Sancağı'nın İdâri Yapısı”, *AKÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, II/ I, (Nisan 2000), 112; A.Ş.S., 532/19.

⁹ 438 numaralı *Muhasebe-i Vilayet-i Anadolu Defteri (937/1530) I*, Giriş Bölümü, BOA Yay., Ankara 1993, X; Süleyman GÖNÇER, *Afyon İli Tarihi*, II, İleri Ofset Matbaası, Afyon 1991, 12; Bu mevzu ile ilgili XVI. yüzyıl hakkında bkz. Üçler BULDUK, *XVI. Asırda Karahisâr-ı Sâhib Sancağı*, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 1993, 21, 22, 53.

¹⁰ Mehmet İPŞİRLİ, “Osmanlı Devlet Teşkilatı”, *Osmanlı Devlet ve Medeniyeti Tarihi I*, (Ed. Ekmelettin İhsanoğlu), Feza Yay., İstanbul 1999, 233.

¹¹ KARAZEYBEK, *a.g.m.*, 111. 1698 tarihinde mevcut olan “Kayırhisar Kazası” bizim incelediğimiz 554 numaralı defterde tespit edilememiştir; ayrıca aynı yazar, “Osmanlılar Döneminde İdâri Yapı”, *Afyonkarahisar Kütüğü*, (Yay. Haz. İbrahim Küçük Kurt vd.), I, AKÜ Yay., Afyon 2001, 190.

Evliya Çelebi, XVII. yüzyılda Afyonkarahisâr'ın “*Merkez, Sandıklı, Sıçanlı, Şuhud, Cola ve İki Barçınlar, Karamık, Çal*” olmak üzere dokuz kazâsı olduğunu ifade etmektedir¹². 544 numaralı Afyon Şer’iyye Sicili’ne göre 1684 senesinde Afyonkarahisâr Sancağı’nın kazâları arasında; Karahisâr-ı Sâhib, Sandıklı, Barçınlu, Şuhud, Karamık, İshaklı, Çay, Bolvadin, Çol-âbad, Nevâhi Barçınlu, Sincanlı, Şehrabad ve Oynaş kazâları bulunmaktadır. Aynı tarihte Karahisâr-ı Sâhib kazâsının nahiyeleri ise; Ulu Sincanlı, Karamık, Şehrabad, Sincanlı, Oynaş ve Kırhisar’dır¹³. Burada Sincanlı, Karamık ve Oynaş’ın hem kaza hem de nahiyeler arasında yer alması; bazı kazalara zaman zaman kadı tayin edilmediğini ve bu kazaların geçici olarak kendilerine en yakın kazaya bağlı nahiye olarak kaydedilmiş olabileceğini akla getirmektedir.

b) Karahisâr-ı Sâhib’in mahalle ve köyleri

Karahisâr-ı Sâhib’in kazâ ve nahiyelerinden sonra merkez kazâsının mahalle ve köyleri hakkında bilgi verebiliriz.

1. Mahalleler

Osmanlı Devleti’ndeki tanımıyla mahalle; aynı mescitte ibadet eden cemaatin aileleri ile birlikte ikamet ettikleri şehir kesimidir. Diğer bir deyimle mahalle birbirini tanıyan, bir ölçüde birbirinin davranışlarından sorumlu, sosyal dayanışma içinde olan kişilerden oluşmuş bir topluluğun yaşadığı yerdir¹⁴. Osmanlı’da şehirler, genellikle beş ile yüz arasında ailenin yaşadığı mahallelere bölünmüştür. Bu sayı daha da artabilirdi. En sık karşılaşılan otuz-kırk ailenin yaşadığı mahallelerdir. Bir mahallede aynı dinden, mezhepten ve soydan olanlar yaşardı. Zamanla bu özelliğin değişmeye başladığı, yabancıların da gelip yerleştikleri görülmüştür¹⁵.

Evliya Çelebi, XVII. yüzyılda Afyonkarahisâr’daki sokakların dar olduğunu, atlımın zor geçeceğini bu sebeple arabanın giremeyeceğini ifade etmektedir¹⁶. S. Faroqhi, mahalle sakinlerinin buraya giren çıkanı denetlemeye çalıştığını; bunun için sokakların, arabaların giremeyeceği kadar dar yapıldığını ifade etmektedir¹⁷. Ancak sokakların dar olmasının tek sebebi bu olmasa gerektir. Asayişsizliğin olduğu dönemlerde mahalleler birbirinden duvarlarla ayrılır ve çıkmaz sokaklar yapılırdı.

¹² Geniş bilgi için bkz. Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, IX, (Haz. Mümin Çevik vd.), İstanbul 1984, 17.

¹³ A.Ş.S., 554/447.

¹⁴ Özer ERGENÇ, “Osmanlı Şehirlerindeki Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerinde Bazı Düşünceler”, VIII. *Türk Tarih Kongresi*, (11-15 Eylül 1976), C. II, TTK Yay., Ankara 1981, 1270.

¹⁵ Mesela Zaviye ve Doğancı mahalleleri gibi Müslüman mahallelerinde gayrimüslimlerin de yaşadığı görülmektedir. A.Ş.S., 554/38, 111.

¹⁶ Geniş bilgi için bkz. Evliya Çelebi, *a.g.e.*, C. IX, 18-19.

¹⁷ Suraiya FAROQHI, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam*, (Çev. Elif Kılıç), Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1998, 165-166.

XII. yüzyıl ortalarına kadar yerleşim alanı kale içi ile sınırlı kalmakla birlikte XIII. yüzyılda şehir, kale dışına ve güneybatı eteklerine doğru yayılmıştır. XV. ve XVI. yüzyılda kalenin güney ve doğusunda yeni mahallelerin kurulmasıyla şehir büyümüş; bu büyüme XVII. yüzyılda doğu istikametine doğru gerçekleşmiştir.

XVI. yüzyılda Afyonkarahisâr'ın nüfusunun, 7.000 ile 9.000 arasında değişen Kütahya, Balıkesir, Tire gibi Batı Anadolu'nun büyük şehirleri kadar en azından Manisa gibi, 7.000 ile 8.000 arasında olduğu kabul edilmektedir¹⁸.

XVII. yüzyılda Afyonkarahisâr'ın ahalî ve hâne sayısı ile ilgili olarak Evliya Çelebi, "4000 saray ve konak vardır. Şehri gören kırk elli bin ev vardır zanneder... Bu şehir gayet kalabalık, adam deryasıdır. Etrafı mamur köylerdir" derken, kırk iki mahallenin bulunduğu, (4600 Müslüman ve 1000 kadar Hıristiyan evi bulunduğu¹⁹ nüfusun ise 20.000 olduğunu söylemektedir²⁰. XVIII. yüzyılda da nüfusun hemen hemen aynı kaldığı tahmin edilmektedir. 1766 senesi sonunda bölgeden geçen Niebuhr, şehirdeki evlerin sayısını 10.000 kadar tahmin etmekte bu evlerin 400 kadarının Ermenilere ait olup, Rumların pek az sayıda olduklarını kaydetmektedir. XIX. yüzyılın ikinci yarısında E. Reclus buranın nüfusunun 42.000 olarak göstermiş ki bu sayının abartılı olduğu kabul edilir, XIX. yüzyıl sonunda ise nüfus 17.400 olarak kaydedilmiştir (12.600 Müslüman, 4.600 Ermeni, 200 kadar Rum)²¹.

İncelenen belgelerden Afyonkarahisâr kazasında 1685 senesinde Müslüman mahallelerinin 56,5 avarız hanesi, gayrimüslim mahallesinden ise (4 Nasara ve 1 Yahudi olmak üzere) 5 avarız hanesi bulunduğu, Müslüman mahallelerinin de 108 nefer olduğu anlaşılmaktadır. 1686 senesinde ise Müslüman mahallelerinin 52,5 avarız hanesi, gayrimüslimlerin (4 Nasara ve 1 Yahudi olmak üzere) 5 avarız hanesinin bulunduğu, Müslüman mahallelerinin de 109 nefer olduğu görülmektedir²². Aynı yıl toplanan nüzul bedeli için yapılan dökümlerde merkez kazanın hane sayısı 64,5 iken köylerde 139 hane bulunduğu görülmektedir²³. 1685 senesinde köylerde 125,5 avarız hanesi ve 313 nefer bulunduğu, 1686 senesinde ise yine köylerde 130 avarız hanesi ve 315 nefer bulunduğu görülmektedir²⁴.

Yukardaki hane ve nefer sayılarından anlaşılacağı üzere XVII. yüzyılda Afyonkarahisâr'da kesif bir Türk müslüman çoğunluğu mevcuttur.

Hıristiyanların yoğun olarak Nasara mahallesinde sakin oldukları²⁵ bunun dışında Zaviye mahallesi²⁶ ve Doğanca mahallesinde de²⁷ az miktarda olsa da

¹⁸ Turan GÖKÇE, *XVI ve XVII. Yüzyıllarda Lâzkiye (Denizli) Kâzası*, TTK Yay., Ankara 2000, 91.

¹⁹ Besim DARKOT, "Karahisar", *İslam Ansiklopedisi*, C.VI, MEB Yay., İstanbul 1977, 279.

²⁰ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, C. IX., 18.

²¹ DARKOT, *a.g.m.*, 278-279.

²² 1685 yılı için bkz. *A.Ş.S.*, 554/449; 1686 yılı için bkz. *A.Ş.S.*, 554/584.

²³ 1686 Yılına Ait Nüzul Vergisi için bkz. *A.Ş.S.*, 554/593.

²⁴ *A.Ş.S.*, 554/584.

²⁵ *A.Ş.S.*, 554/107, 108, 129, 146, 318, 331.

²⁶ *A.Ş.S.*, 554/111.

²⁷ *A.Ş.S.*, 554/38.

yaşadıkları görülmektedir. Aynı tarihlerde Afyonkarahisâr'da Müslüman ve Hıristiyanların dışında Yahudilerin de bulunduğu ve "Yahudi Mahallesi"nde toplandıkları anlaşılmaktadır. XVII. yüzyıla ilgili bir kayıta daha önceden burada yüzden fazla evden oluşmuş bir Yahudi Mahallesi bulunduğu fakat Yahudilerin daha sonra şehri terkedip Bursa'ya ve başka yerlere gittikleri anlaşılmaktadır²⁸.

XVI. yüzyılda şehirde 35 kadar mahalle varken²⁹, XVII. yüzyılda bu sayı 38 rakamına ulaşmıştır. Bu durum nüfusun bu yüzyılda arttığı anlamına gelebileceği gibi mahallelerin bölündüğü de düşünülebilir. Bu tarihlerde tespit ettiğimiz mahalleler arasında şunlar bulunmaktadır:

Akmescit, Arab, Arap mesciti, Ardıç, Bedrik, Burmalı, Cami, Cami-i Kebir, Çavuşbaş, Çavuşoğlu, Doğançı, Efecik, Egeste (Areste?), Hacı İsmail (el-Hac İsmail), Hacı Mahmud (el-Hac Mahmud), Hacı Yahya (el-Hac Yahya), Fakih Paşa, Güllük, Hacı Evtal, Hisarönü, İbeg(?), İmaret, Kahil, Kara Katib, Karaman, Karamanlu, Kasım Paşa, Kıbelü, Molla Bahşi, Molla Yahşi, Nasara, Sinan Halife, Sinan Paşa, Sofular, Tac Ahmed, Yahudi, Yukarı Bazar ve Zaviye³⁰.

Tespit edilen 36 Müslüman mahallesi yanında bir Yahudi ve bir Hıristiyan (Nasara) mahallesinin varlığı gözönünde bulundurulursa, gerek Hıristiyanların ve gerekse Yahudi nüfusunun çok cüz'î miktarlarda olduğu hemen anlaşılacaktır.

Yukarıda sayılan Hacı İsmail, Hacı Mahmud ve Hacı Yahya mahallelerinin aynı anlama gelen isimlerine (el-Hac İsmail, el-Hac Yahya, el-Hac Mahmud) değişik belgelerde rastlanmıştır. Yukarıda isimleri zikredilen mahallerden bir çoğunun günümüze kadar aynı isimleriyle yaşamaya devam ettiği görülmektedir.

2. Köyler

Merkez kazâ ve bağlı köylerden vergi toplanması sırasında, köyler nefer ve hane sayılarına göre deftere kaydedilirdi. 554 numaralı sicile göre 1684 senesinde Afyonkarahisâr merkez kazâsına tabi olan köyler şunlardır:

Ağıllı, Akçain, Aksaz, Akviran, Alacalı, Alağı, Anbanas, Arablu, Aşağı Tandırı, Ayasini, Aytimur, Ayvalu, Azab Ali, Bağçeçik, Baş Kilise, Bayat, Beg, Bekir, Belce, Bolcagüçlü, Bolcaihtiyar, Bolhallu, Bostanlı, Bozöyük, Corca-i Kebir (Ulu Corca), Corca-i Sağır, Çabak, Çakır, Çalışlar, Çavdarlu, Çebeşlü, Çebni, Çıkrık, Çıyak, Çenkci, Çobanlar, Çukur, Deper, Dinar, Doğanlar, Döğer, Eblek, Emre Sultan, Erkmene, Elpirek, Emir, Eyret Yenicesi, Feleli, Eyne Gazi, Eyret, Gebeceler, Göynük, Gazi Mürsel, Gaziler, Hacı Yahya, Halimuğru, Gündüzlü, Hacı Begli, Hoca, Hürmetlü, İltoğan, Harmanlı, Hayran Baba, İnaz, İsmail, Issızcarahisar, Işıklar, Kablan, Kalecik-

²⁸ DARKOT, *a.g.m.*, 279.

²⁹ EMECEN, *a.g.m.*, 444; ancak Evliya Çelebi, XVII. yüzyılın ikinci yarısında Karahisâr-ı Sâhib ile ilgili bilgileri verirken şehirde 42 mahallenin bulunduğunu belirtmektedir. Geniş bilgi için bkz. Evliya Çelebi, *a.g.e.*, C. IX., 18.

³⁰ A.Ş.S., 554/419, 449, 581, 584, 593.

i Kebir, Kalecik-i Sağır, Kalecik-i Vüsta, Kara Ağaç, Kara Arslan, Karaca Ahmed, Karacaviran, Kayırviran, Kınık, Kışlacık, Kızıl Kilise, Kiçi Başlı, Kiçi Murad, Kopuzca, Kozluca, Kozluca Çıkrık, Kozluca Mikail, Köbler(?), Köçüz, Kônbe, Köprülü, Kulatalı, Kulacak, Kumartaş, Kuyucak, Kuzulu Emmi, Küreler, Manastır, Memi, Kürt, Legen, Muttalib, Mihayil, Murad, Olucak, Ortaklar, Osman, Oyuk, Ömer, Seydiler, Sibsın, Salar, Sarık, Sülümenlü, Susuz, Süglün (Sülün), Tatlar, Turfallu, Turkul, Tekeler, Temür Kal'a, Yakublu, Yıldak, Ulu Murad, Üçağıl, Yukarı Tandırı, ve Yunadlı³¹.

Köy isimlerinin genelde Türkçe olduğu anlaşılmaktadır. Bu isimlerden bir kısmının arazinin rengi, şekli ya da sahibinin adı gibi fiziki, coğrafi ve sosyal şartları ifade ettiği (Çukur, Oyuk, Karacaviran, Susuz, Ömer, Osman, Muttalib, Bekir, Ulu Murad, Temür Kal'a gibi), diğer bir kısmının ise geçmişin izlerini taşıyan isimler olduğu (Manastır, Kızıl Kilise, Baş Kilise, Corca-i Kebir (Ulu Corca), Corca-i Sağır gibi) anlaşılmaktadır. Anadolu'nun Türkleşmesinin basit bir hareket olmadığı³² verilen bu Türkçe isimlerden anlaşılmaktadır.

II. Fizikî görünüm ve tarihî eserler

Bir şehrin fizikî görüntüsü, o şehrin kuruluşundaki şartlara ve ihtiyaçlara bağlıdır. Bazı şehirler daha önce yerleşim olmayan bir yerde ya da birkaç evin bulunduğu yerlerde kurulmuştur. Kamuya ait önemli binaların yerini gösteren plan olmaksızın, bir şehrin oluşturulmasından bahsetmek olanaksızdır. Doğuda Küfe, Basra, Fustat, Bağdat ve Samarra gibi şehirler bu türden planlı şehirlerdir. Diğer grupta ise kökenleri yerleşim bölgelerinin bir topluluğun ihtiyaçlarını diğerlerinden daha iyi karşılamasına dayanan kendiliğinden oluşan kentler yer alır. Bu tür toplanmalarda önceleri bir kasaba oluşmuş ve sonraları bu yer zamanla gelişerek şehir haline gelmiştir. Ayrıca halkın kale ve duvarların içine toplanmasına bağlı olarak oluşan şehirler de kendiliğinden oluşan kentler kabul edilir³³.

Şehirlerin gelişmesine ve insanların bir araya toplanmasına çeşitli ihtiyaçlar sebep olmuştur. Bunlar, besin, savunma, değiş-tokuş ve dinî faktör gibi ihtiyaçlardır³⁴. Daha sonra bu şartlara ek olarak kültürel faktör de eklenmiştir.

Şehirlerin oluşmasında dinî faktör, kentin merkezinde inşa edilen, etrafı ticarî bir kompleks ile çevrili "büyük cami" tarafından temsil edilmekteydi. Ayrıca dini faktör

³¹ A.Ş.Ş., 554/449, 456, 593.

³² Ahmet UĞUR, "Türkmen ve Avşarlarda Ad Verme veya Adlandırma Adetleri" *TDTD*, V, 5, (İstanbul 1991), 12-13.

³³ Nikita ELİSSÉEF, "Fizikî Plan" *İslâm Şehri*, (Ed. R. B. Serjeant), (Çev. Elif Topçugil), Ağaç Yay., İstanbul 1992, 121-122; bu konuda ayrıca geniş bilgi için Bkz. Jean-Louis HUOT vd., *Kentlerin Doğuşu*, (Çev. Ali Bektaş Girgin), İmge Kitabevi, Ankara 2000, 33, 189; Sevgi AKTÜRE, *Anadoluda Bronz Çağı Kentleri*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1994, 11; Sevgi AKTÜRE, *19. Yüzyıl Sonunda Anadolu Kenti Mekansal Yapı Çözümlemesi*, ODTÜ Mimarlık Fakültesi Yay., Ankara 1978.

³⁴ ELİSSÉEF, *a.g.m.*, 130.

olarak diğer bölgelerde de camiler ve mescitler ile, XIII. yüzyıldan itibaren ziyaret yerleri olarak kentin surları dışında yer alan türbeler vardı³⁵.

Osmanlı şehirleri, kültür özellikleri kadar önemli fiziki şekillerini kendilerinden önceki İslam ve Bizans şehirlerinden devralmışlardır³⁶. Anadolu'da Selçuklular döneminin üç büyük şehri Sivas, Konya ve Kayseri'nin yerini Osmanlılar döneminde önem bakımından Bursa, Edirne ve İstanbul almıştır³⁷. Osmanlı Devleti'nde şehirlerinin oluşumunda imaretlerin ve çarşıların büyük yeri olup, bunlar genellikle bir caminin etrafında oluşturulan medrese, kütüphane, hastane, hamam, aşevi gibi sosyal kurumlarıdır. Bunlardan başka bu kurumları finanse etmek için kurulan han, çarşı, fırın, değirmen, boyahane gibi kuruluşlarda şehrin çekirdeğini oluşturmuştur. Osmanlı şehrinin üç temel unsuru cami, çarşı ve medresedir³⁸.

Şehir denilince; yerleşiklerin iş bölümüne tabi olarak tarım dışı mal ve hizmet ürettiği ve bunları yakın çevresi ya da daha geniş alan için pazarladığı yerleşme birimi akla gelir³⁹. Osmanlı'da şehir ve kasaba "cuma kılınır ve bazarı durur" yer olarak tanımlanmıştır⁴⁰. Bir yerleşmede tarım dışı üretimin yoğunluk kazanması, oraya şehir dedirtmeye yarayacak tek ve yeterli özellik değildir. Bunun dışında ayrıca güvenliğin sağlanabilmesi imkanı ve kendilerini yönetmek için, kısmi otonomiye dayanan kimi kurumları geliştirmeleri gerekir. Bunun için şehri belirleyen fizik öğelerinin arasında "sur, pazar yeri, yönetim binaları ve ibadethaneler" olmak üzere genel toplanma yerleri ilk sıralarda sayılır⁴¹.

İslam şehrini inceleyen bazı araştırmacılar, şehrin kuruluşunda büyük önem taşıyan yönetim birimlerinin, İslam şehrine özgü bir kurum olarak görünmediğini, bu yüzden de bu şehirlerin tam anlamı ile şehir kavramının içine alınamayacağını ileri sürmektedirler. Bu araştırmacılara göre kültürel bakımdan bütün İslam şehirlerinde politik bilinçsizlik hakimdir ve kendi kendini idare yetersizdir. Bu durum şehirlerde fiziksel düzensizliğe sebep olmaktadır. Bunun sonucunda şehirlerde ortak yaşama

³⁵ ELİSSÉEF, *a.g.m.*, 130.

³⁶ Cengiz ORHONLU, *Osmanlı İmparatorluğunda Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Araştırmalar*, (Der. Salih Özbaran), Ege Ü.E.F. Yay., İzmir 1984, 2.

³⁷ Mustafa AKDAĞ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi (1453-1559)*, C. II, Cem Yay., İstanbul 1995, 27.

³⁸ Osmanlı şehirlerinin oluşumu ile ilgili geniş bilgi için bkz. Ömer Lütfi BARKAN, "Osmanlı İmparatorluğunda İmaret Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş Tarzına Âit Araştırmalar", *İÜİFM*, C. XIII, No: 1-2, (Ekim 1962-Şubat 1963), 239-269; Süleyman HATİPOĞLU, "Osmanlı İmparatorluğunda Külliyyeler", *X. Türk Tarih Kongresi*, (22-26 Eylül 1986), IV, TTK Yay., Ankara 1993, 1641-1650; ayrıca bu konuda Bkz. Halime DOĞRU, *XVIII. Yüzyıla Kadar Osmanlı Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Görüntüsü*, Anadolu Üniversitesi Yay., No:872, Eskişehir, 1995, 100-101.

³⁹ Max WEBER, *The City*, New-York, 1966, 65-66'den naklen ERGENÇ, *a.g.m.*, 1265.

⁴⁰ ERGENÇ, *a.g.m.*, 1265.

⁴¹ ERGENÇ, *a.g.m.*, 1265.

iradesini temsil eden sorumlu bir örgütün olmayışı şehir halkının bağımsız davranışlarını beraberinde getirmiştir⁴².

Evliya Çelebi, XVII. yüzyılda Afyonkarahisâr'daki evlerle ilgili; "*Her ev misafirhanesi ve haremi ile bir büyük saray gibi görünür. Bağ ve bahçeleri cihanı tutmuştur. Evlerin temelleri bir adam boyu taştır ama üst tarafı kerpiçtir*"⁴³ demektedir. M. Cerasi, "*Osmanlı evleri iki ya da üç katlı tipik ahşap evlerdir. Bu evler hafif, geçici aydınlık bir ev türü olup iki ya da üç yanından yeşile gömülmüştü, ama içe dönük değildi. Bu evin özellikleri yüzeysel bir akıl yürütmeye, göçebe çadırı tipolojisinin bir devamı olarak görülmüştür*"⁴⁴ demekle birlikte Afyonkarahisâr evlerinin tek katlı veya iki katlı olduğu ancak ahşap olmadığı görülmektedir. Evlerin genellikle bir bahçenin içinde, kerpiçten yapıldığı, bir çeşme, bir miktar avlusu bir sofası ve bir ahır bulunduğu anlaşılmaktadır⁴⁵.

Tavernier, Afyonkarahisâr'ı "*kötü bir şekilde inşa edilmiş büyük bir köy*" diye tarif eder⁴⁶. Ancak evlerin harap görünüşleri inşaatlarda eskiden beri kerpicin kullanılması ile izah edilebilir.

a) Afyonkarahisâr kalesi

Afyonkarahisâr kalesi; şehre Karahisâr ismini veren yüksek (226 m.) kayalığın üzerinde bulunan hisardan ve müstemilatından meydana gelmektedir. Kayalığın üstünde kalenin yapımı milattan önceki devirlere kadar gitmektedir. Hitit döneminde şehirdeki kale içine yüksek tepe anlamında "Hapanuva" denilmekte iken, Friglerin aynı yere "Akronium" ismini verdikleri bilinmektedir⁴⁷. Tarihin eski devirlerinden beri müstahkem bir mevki olan Afyonkarahisâr'da askeri sebeplerden kale yapılmıştır. Yukarıda da değinildiği üzere XII. yüzyıl ortalarına kadar yerleşim alanı kale içi ile sınırlı kalmış, XIII. yüzyılda, kale dışına ve güneybatı eteklerine doğru yayılmıştır.

Evliya Çelebi'ye göre; II. Selim zamanında tamir edilen kalenin tepesindeki iç kalede Selçuklulardan kalma minare, depremden yıkılmış bir mescit harabesi bulunmaktadır. İç kalede kimse ikamet etmemekle beraber, buğday ambarları, cephanelikler ve sarnıçlar bulunduğu, şehir halkının kendine ait mahzen ve mağaralara kıymetli eşyalarını saklandığı, kale neferlerinden üç kişinin gece gündüz burada nöbet tuttuğu kaydedilmektedir. Daha aşağıda orta hisar ve onun aşağısında da kale dizdarı ve

⁴² ERGENÇ, *a.g.m.*, 1266.

⁴³ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, IX, 18-19.

⁴⁴ Maurice M. CERASÍ, "18. Yüzyıl Osmanlı Kenti", *Cogito Osmanlılar Özel Sayısı*, 19. (Yaz 1999), 206-207.

⁴⁵ *A.Ş.S.*, 554/56, 325.

⁴⁶ J. B. Tavernier, *Les Six Voyages en Turquie, en Perse et aux Indes*, I, Paris, 1677, 120'den naklen DARKOT, *a.g.m.*, 279.

⁴⁷ GÖNÇER, *a.g.e.*, I, 28-30, 52; Ayrıca bkz. Ahmet İLASLI-Muzaffer UYAN, "Türk Öncesi Eserler", *Afyonkarahisar Kütüğü*, (Yay. Haz. İbrahim Küçük Kurt vd.), I, AKÜ Yay., Afyon 2001, 275.

muhafızlar ikamet ederlerdi⁴⁸, 200 kadar muhafızı olan kalede ayrıca siyasî suçluların konulduğu bir de hapishane vardı⁴⁹. 1686 senesinde kalede dizdar olarak Mehmed Bey oğlu Hasan Ağa'nın görev yaptığı anlaşılmaktadır⁵⁰.

İncelenen dönemde sefere gitmeyenlerin ya da devlete karşı suç işleyenlerin kalede *kalebend* yapıldıkları görülmektedir. Afyonkarahisâr'ın coğrafi konumundan dolayı olsa gerek, bir çok eşkıya bu bölgede yakalanmış ve kaleye hapsedilmişlerdir. Kaleye sadece Afyonkarahisâr'daki eşkıya ve suçluların değil yakın şehirlerde yakalanan suçluların da konulduğu görülmektedir⁵¹.

Bu tarihlerde; Afyonkarahisâr, Kütahya ve Bursa sancaklarındaki mütesellim, voyvoda, kethüda yerleri, serdar vekilleri ve kale dizdarlarına gönderilen fermanla; yol kesen eşkıyalardan kazâlarında bulunanların ve bölgede dolaşan fakat kefil olmayanların eşkıya olduğu gerekçesiyle kalebend edilmesi emredilmiştir. Ayrıca Anadolu'da bulunan *levendat*⁵² taifesi ve kazâlarda bulunan *sarıca-sekban*⁵³ taifesinden gerek Müslim kapısında gerek kasaba ve köylerde misafir ve civar yerlerden olanların yakalanıp kefil olmayanların bir deftere olmayanların da bir başka deftere yazılıp kefilsiz olanların kalebend edilmeleri ve huzura bildirilmeleri gerektiği incelenen belgelerden anlaşılmıştır⁵⁴.

Ayrıca Afyonkarahisâr kâdı, kethüda yerleri, yeniçeri serdarları ve ayân-ı vilâyet iş erlerine İstanbul'dan gönderilen emirlerle⁵⁵ kalede kalebend olan Arap oğlu Ali, Bozok Mehmed, Cebrail, Türkmen Ali ve Sarı Ahmed isimli eşkıyanın huzura gönderilmesi emredilmiştir. Yine Afyonkarahisâr Sancağında Musa Ağa tarafından kalebend edilen eşkıyalardan Kulasa Hüseyin, Kuzulu Emmi köyünden Gürcü Ali ve

⁴⁸ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, IX, 18.

⁴⁹ EMECEN, *a.g.m.*, 444.

⁵⁰ A.Ş.S., 554/326.

⁵¹ A.Ş.S., 554/367; Bu dönemde Anadolu'nun genelinde de bir çok eşkıyanın bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu eşkıyanın yakalanıp kalebend edilmesi emredilmiştir. Mesela; "Karahisâr-i Sâhib Sancağı'ndaki *levendât* taifesini *habs edilip bu eşkıyalardan kaçan olursa vilâyet ahalileri ile üzerlerine varılıb ele geçirilerek kale-bend edilmesi*" emredilmiştir. Bkz A.Ş.S., 554/526, 533.

⁵² *Levend*; İtalyanca "doğulu" manasına gelen Lavantino'dan gelmektedir. Osmanlı Devleti'nde XVII. yüzyıl başlarında Sarıca, Sekban kuvvetleriyle beraber beğlerbeği maiyetinde toplama bir sınıf süvari olarak hizmete başladıktan sonra önem kazandılar. Bunlar bir vezir veya beğlerbeği kapısında hizmet ederler, efendileri makamından azledilince bunlar da boş kalır ve yeni bir yere kapılanıncaya kadar başıboş bir halde bilhassa Anadolu'da eşkıyalık ederlerdi. Geniş bilgi için bkz. Mehmet Zeki PAKALIN, "Levent", *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. II, MEB Yay., İstanbul 1983, Midhat SERTOĞLU, *Osmanlı Tarih Lüğati*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1986, 199.

⁵³ Sekban'ın kelime manası köpek muhafızı demektir. Sarıca ise Anadolu'da türeyen itaatsiz, eşkıyalığa başlayan askerler hakkında kullanılmıştır. Geniş bilgi için bkz. PAKALIN, "Sarıca, Sekban", *a.g.e.*, III, 128, 145; SERTOĞLU, *a.g.e.*, 303-304.

⁵⁴ A.Ş.S., 554/525.

⁵⁵ A.Ş.S., 554/406, 412, 413.

Küçük Mehmed'in huzura gönderilmesi istenmiştir. Ayrıca bölgede dolaşan eşkıyaların ele geçirilmesi ve kalebend edilmesi emredilmiştir⁵⁶.

Kaledeki kalebendlerin iyi halleri görüldüğü takdirde, serbest bırakılırlardı. Bu konuyla ilgili bir örnekte Afyonkarahisâr mütesellimi olan Mustafa Ağa, Afyonkarahisâr'da kalebend olan Mirza oğlu Arap Ali, Derviş oğlu Hüseyin ve Mehmed oğlu Ömer huzurlarında konuşup; 1685 senesinde Anadolu Müfettişi olan Ali Paşa'nın yukarıda isimleri sayılan kişileri kalebend ettiğini ancak bu tarihten sonra kendileri hakkında davacı çıkmadığını belirtip, durumlarının tespit edilmesini istemiştir. Türkmen taifesiden Hacı Ahmed oğlu Boyundan Yusuf oğlu Ali, Cerid Boyundan Karamanın Ali ve Süleyman, Hacılı Boyundan Metin oğlu Abdullah, Tabanlı Boyundan Ali oğlu Hacı İsa vs. kişilerden yukarıda isimleri sayılan kalebendlerin durumları sorulduğunda kötü hallerini görmediklerini ve duymadıklarını söylemişler, bunun üzerine Anadolu müfettişi Ömer Paşa adı geçen kalebendleri serbest bırakmıştır⁵⁷.

Yine bölgede eşkıya yakalamaya memur olan Musa Ağa tarafından yakalanan ve kalebend edilen mahkumlardan iyi halleri görülenler ile kefil olan mahkumlar da serbest bırakılmışlardır⁵⁸. Bu arada kalede görev yapan görevlilerin zaman zaman teftiş edildiği de görülmektedir⁵⁹.

b) Medreseler

Afyonkarahisâr şehrinin bilinen en eski medresesi 1233 yılında açılan Alaaddin (Hisarardı) Medresesidir. XVII. yüzyıl sonlarında bu medresenin açık olduğu ve Osmanlı'nın son yıllarına kadar hizmetine devam ettiği anlaşılmaktadır. Bundan başka en önemli ve en meşhur medreseler Gedik Ahmet Paşa (Taş Medrese yada diğer adıyla İmaret Medresesi) Medresesi (1473), Alaca Medrese (1455), Çerçi Turgut (Ot Pazarı) Medresesi (1465) ve Kâdı Abdullah Muallimhanesi (1666) bu dönemde eğitime devam etmekteydiler⁶⁰.

⁵⁶ A.Ş.S., 554/527.

⁵⁷ A.Ş.S., 554/262.

⁵⁸ Karahisar kalesi dizdarları; daha önce Anadolu'da eşkıya teftişine müfettiş olan Ali Paşa'nın buyurulduyuyla kalebend olan Ekrad taifesinden Arab Ali, Hüseyin ve Ömer isimli kişilerin iyi halleri görüldüğü ve serbest bırakılmaları için Türkmen taifesinin Mir Aşiretlerinden Aydın oğlu Cafer, Şenlik oğlu Osman, Karaman Kethüdası vs.nin kişilerin kefil olması ile kalebend olanların serbest bırakılmasına karar verilmiştir. Bkz. A.Ş.S., 554/562; Bu konuda benzer belgeler için bkz. A.Ş.S., 554/379, 380, 381.

⁵⁹ Bu konuda Karahisâr-ı Sâhib kâdısı Ahmet Efendi'ye gönderilen emirde Anadolu Eyâleti'nde bulunan kale neferlerinin mevcut olanlar ve mevcut olmayanlar ile hizmetlerini terk edenler ve vefat edenlerin teftiş edilmesi ve durumun divâna bildirilmesi emredilmiştir. Geniş bilgi için A.Ş.S., 554/517.

⁶⁰ A.Ş.S., 554/337, 585; Afyonkarahisâr'ın mektep ve medreseleriyle ilgili geniş bilgi için bkz. GÖNÇER, a.g.e., I, 257; aynı yazar, *Afyon İli Tarihi*, II, İleri Ofset Matbaası, Afyon 1991, 82-83.

Gedik Ahmet Paşa Medresesi ve Alaca Medresede müderrislik yapan bir kişinin günlük 40 akçe ücret aldığı⁶¹, Mehmed isminde bir müderrisin vefat edip yerine Mevlana Süleyman'ın tayin edilmesi sırasında gönderilen berattan anlamaktayız. Yukarıda değindiğimiz üzere diğer sosyal kurumlarda olduğu gibi medreselerde de ücretler vakıflar aracılığıyla karşılanırdı⁶². Sicillerdeki kayıtlardan, Gedik Ahmet Paşa Medresesinde çalışan görevlilerden bazılarının adlarını öğrenebildik. 1686 yılında Müderris olarak Süleyman Efendi, Muallim olarak Yakub Halife, Şaban Halife, Mustafa oğlu Müezzın Bayram Halife ve Müezzın olarak Derviş Ahmed görev yapmaktaydılar. Medresede misafir olarak kalılabileceği de aynı belgeden anlaşılmaktadır⁶³.

İncelenen dönemde Gedik Ahmet Paşa Medresesinin yanında Gedik Ahmet Paşa Mektebinin de (1473 yılında açılmıştır) hizmetine devam ettiği görülmektedir. 1673-1685 tarihlerinde Halil Efendi ve Mürsel Efendilerin bu mektepte muallim olarak çalıştığı anlaşılmaktadır. Bundan başka 1500 yılında açılan Kasım Paşa Mahallesi Mektebinin (Abdi Kâdi), 1590 yılında yapılan Felezâde Dervişoğlu Sinan Çavuş (Analı) Mektebinin, 1666'da yapılmış Kâdi Abdullah Efendi (Hacı İsmail mahallesi) Mektebinin ve 1657 yılında Molla Bahşi Mahallesinde Ömer Paşazâde Musa Paşa tarafından yaptırılan ve 1686'da Hüseyin Efendi ve Namık Efendilerin muallim olarak görev yaptıkları Musa Paşa Mekteplerinin eğitim-öğretime devam ettikleri bilinmektedir. Ayrıca 1682'den önce yapıldığı tahmin edilen Hacı Mustafa Mektebi, 1666'da açılan Zülâli Mektebi, 1669'da açılan Muhiddin Efendi Mektebi ayrıca Ulu Cami-Mehmet Efendi mekteplerinin bu dönemde açık olduğu ve hizmet verdiği görülmektedir⁶⁴.

c) Cami ve mescitler

Osmanlı Devleti'nde şehirler, cami-medrese-çarşı üçgeninde kurulur ve geliştirdi⁶⁵. Camiler İslam dünyasında, bir ibadet yeri olmasının ötesinde toplum, siyaset, eğitim-öğretim faaliyetlerinin merkezi durumundaydı⁶⁶. Bir çok mahallenin ismi camisinin ismi ile aynıdır. Bu isimler de genellikle camiye yaptıran kişinin adı ya da sosyal mevkisini göstermektedir. Sicillerde geçen ifadelerden anladığımız kadarıyla XVII. yüzyıl sonunda Afyonkarahisâr'daki camilerin arasında; Cami-i Kebir⁶⁷, Kurra camii⁶⁸, Üçbazar camii⁶⁹, Ot Pazarı camii⁷⁰, İmaret camii, At Pazarı camii⁷¹, Şeyh

⁶¹ Bu ücretin aşağıda değinilen imamların ücretlerine göre oldukça yüksek olduğu görülmektedir. Örnek olması açısından bkz. *A.Ş.S.*, 554/420, 571 numaralı belgelere göre; buğdayın 1 kilesi(=25,6 kg.) = 1 kuruş (= 120 akçe)'dir. Kile, kuruş ve akçe ile ilgili bkz. SERTOĞLU, *a.g.e.*, 187.

⁶² *A.Ş.S.*, 554/585.

⁶³ *A.Ş.S.*, 554/337.

⁶⁴ Afyonkarahisâr mektepleriyle ilgili geniş bilgi için bkz. GÖNÇER, *a.g.e.*, II, 72-77.

⁶⁵ TABAKOĞLU, *a.g.e.*, 151-152.

⁶⁶ OCAK, *a.g.e.*, 108.

⁶⁷ *A.Ş.S.*, 554/441.

⁶⁸ *A.Ş.S.*, 554/7.

Abdurrahim Efendi camii⁷², Keçe Pazarı camii, Un Pazarı camii, Feleoğlu camiileri⁷³ bulunmaktaydı.

İncelenen dönemde bu camilerde görev yapanlar arasında isimlerini tespit ettiklerimiz şunlardır; İmaret camiinde Hatip Şeyh Recep Efendi⁷⁴, Ot Pazarı camiinde Hatip ve imam Veli Efendi, At pazarı camiinde imam Yusuf Efendi, Cami-i Kebir imamı Eyyüb (Hüseyn'in vefatından sonra)⁷⁵, Kurra camii müezzini Molla Mustafa⁷⁶, Ot Pazarı camii imamı Hacı Veli oğlu Eş-şeyh Veli Efendi görev yapmaktadır⁷⁷.

Camiilerin ihtiyaçları da kurulan vakıflar aracılığıyla karşılanırdı⁷⁸. Bu konuyla ilgili bir belgede Kütahya-Altıntaş'tan Tatar Ömer isminde bir kişi öldüğünde 20 kuruş ve 50 altınlık malını Afyonkarahisâr'da bulunan İmaret, Ot Pazarı, Abdurrahman Efendi, At Pazarı ve Cami-i Kebir camiilerine vakfetmiştir. Fakat Tatar Ömer'in karısı Şaban kızı Ayşe, kocasının vakfettiği bu parayı vermek istememiş, şahitler Tatar Ömer'in vasiyetini doğrulayınca vakfedilen paralar camilere paylaştırılmıştır⁷⁹.

Bütün vakıflarda olduğu gibi cami vakıflarının da mütevellisinin güvenilir kişiler olmasına özellikle dikkat edilirdi. Afyonkarahisâr'a tabi Ortaklar köyündeki camiin vakfında müteveli olan Mahmud isimli bir kişi, vakf malını yediği için bu görevinden kovulup, yerine Mehmed Efendi görevlendirilmiş, görevinin karşılığı olarak günlük bir akçe ücret tahsis edilmiştir⁸⁰. Bir başka belgeden Deper köyündeki bir müezzine senelik dört kuruş (günlük 1.3 akçe) ücret öndendiği anlaşılmaktadır⁸¹.

Bu camilerdeki görevlilerin ücretleri ile ilgili örnek vermek gerekirse, Cami-i Kebir'de görev yapan bir imamın günlük ücreti beş akçedir. İmam olarak görev yapan

⁶⁹ A.Ş.S., 554/33.

⁷⁰ A.Ş.S., 554/127, 133.

⁷¹ A.Ş.S., 554/156.

⁷² A.Ş.S., 554/426.

⁷³ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, IX, 17.

⁷⁴ Özer KÜPELİ, "Afyonkarahisâr Din Bilginlerinde Şeyh Recep Efendi'nin Terekesinde Yer Alan Kitaplar", *Taşpınar*, 1, (Ekim 1999), 33-37.

⁷⁵ A.Ş.S., 554/156.

⁷⁶ A.Ş.S., 554/7.

⁷⁷ A.Ş.S., 554/127, 133.

⁷⁸ A.Ş.S., 554/160; Bu konuda bir çok örnek bulunmaktadır. Mesela Balık hanında ticaret yaparken hastalık sebebiyle vefat eden Hacı Mehmed oğlu Ömer Beşe, malındaki "elli kat'a esedi kuruş"dan üçer kuruş İmaret cami-i şerifinin cerağına, Kubeli mescidi şerifinin minaresi kandiline, Akmescid minaresi kandiline, Cami-i Kebir'e ve Üç bazar cami-i şerifi cerağına vakfetmiştir. Bkz. A.Ş.S., 554/33; yine Zaviye mahallesinde vefat eden Agop isimli gayrimüslim bir kişi 30 kuruşunu Kurra camiine, 30 kuruşunu Su Harkına 22 kuruşunu avarız vakfına vakfetmiştir. Bkz. A.Ş.S., 554/111; Bolhallu köyünden hayır ve hasenat sahibi Hacı Hatun Ot Pazarı camii vakfına mal bırakmıştır. Bkz. A.Ş.S., 554/135.

⁷⁹ A.Ş.S., 554/160.

⁸⁰ A.Ş.S., 554/442.

⁸¹ A.Ş.S., 554/320.

Hüseyin isminde bir kişi vefat edince yerine kardeşinin oğlu Mustafa Halife yine beş akçe ücretle göreve getirilmiştir⁸². Ancak kişilerin görevlerine layık ve ehil olmasının son derece önemli olduğunu, bir ay sonra adı geçen Mustafa'nın işin ehli olmadığı görülünce görevinden alınmasından anlamaktayız. Afyonkarahisâr kâdısı Mevlana Ahmed, imam Mustafa Halife'nin görevden alınması ile ilgili arz-ı hâlde bulununca⁸³, imam Mustafa'nın yerine 1685 senesinde Eyyüb ismindeki bir kişinin camiye imam tayin edilmiştir⁸⁴.

Şehirde büyük camilerin dışında daha küçük mescitler de bulunmaktaydı. Bunlar arasında Kubeli mescidi, Akmescid, Çavuş Paşa mescidi, Bedrik mahallesi mescidi, Esençeşme mescidi, Yeni Abdullah Efendi mescidi⁸⁵ isimlerini tespit edebildiklerimizdir. Bunların dışında adları mevcut dönem defterlerinde geçmeyen çok sayıda cami ve mescidin bulunduğu muhakkaktır.

Camiler gibi mescitlerde de imam, hatip, cüzhan, devir-han⁸⁶, câbi⁸⁷ ve mütevellî gibi görevliler bulunmaktaydı⁸⁸. Mescitlerin vakıflarının da ihtiyaç sahiplerine borç para verdikleri anlaşılmaktadır⁸⁹.

d) Bedestenler, hanlar ve çarşılar

Karahisâr-ı Sâhib ekonomisinde ticaretin özel bir yeri olduğu bilinmektedir. Kaleiçi bölge demek olan *bazilikanın* devamı niteliğinde olan bedestenler; Araplar ve İranlılar tarafından *bezzâzistan* ve *kayseriyye* şeklinde adlandırılmış ve şehrin ticaret bölgesinin merkezini ifade etmek için kullanılmıştır⁹⁰. Osmanlı şehirlerindeki bedestenler; Türk beylikleri dönemine kadar uzanırlar. Bu yapılar tonoz ve kubgelerle örtülmüş depolardır⁹¹. Osmanlı döneminde bedestenler ilk işlevleri olan depo görevinin yanında zamanla kalıcı ticaret ve zanaat merkezi niteliği kazanmışlardır. Böylece taş hanlar; kervan-şehir ve ortaçağ İslam kültürünün vaha-şehir modeli içinde eritilemeyecek bir model olarak doğmuştur⁹².

⁸² A.Ş.S., 554/441.

⁸³ A.Ş.S., 554/458.

⁸⁴ A.Ş.S., 554/445.

⁸⁵ A.Ş.S., 554/2, 439; Evliya Çelebi, *a.g.e.*, C. IX, 18.

⁸⁶ Kur'an'ı daima okuyup devreden kişi demektir.

⁸⁷ A.Ş.S., 554/592; Câbi: Vakıf kiralarnı toplamakla görevli bulunan kimse, vergi tahsildarı.

⁸⁸ A.Ş.S., 554/426; Mescitte görevli bir câbinin günlük üç akçe ulufe aldığı konu ile ilgili belgeden anlaşılmaktadır. A.Ş.S., 554/592.

⁸⁹ Mesela bir belgede Bedrik mahallesi mescidi vakfının Mehmed oğlu Mahmud Halife'ye 12 kuruş borç verildiği ve vakti geldiğinde geri alındığı görülmektedir. Bkz. A.Ş.S., 554/2.

⁹⁰ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Osman ERGİN, "Bedesten", *İslam Ansiklopedisi*, MEB Yay., II, İstanbul 1979, 440-441.

⁹¹ Maurice M. CERASİ, *Osmanlı Kenti Osmanlı İmparatorluğunda 18. ve 19. Yüzyıllarda Kent Uygarlığı ve Mimarisi*, (Çev. Aslı Ataöv), Yapı Kredi Yay., İstanbul 2001, 123.

⁹² Maurice M. CERASİ, "18. Yüzyıl Osmanlı Kenti", *Cogito*, 19, 205.

Afyonkarahisâr Sancağı, XVI. yüzyılın sonlarında ticari açıdan son derece ileri bir seviyeye ulaşmıştı. Bu yüzyılın sonlarına doğru şehirde 800'e yakın dükkan, 1 boyahane ve 1 mum imalat hanesi vardı⁹³. Evliya Çelebi'ye göre ise XVII. yüzyılın ortalarında şehirde 2 bedesten, 19 han, 2048 dükkan bulunmaktadır. İncelediğimiz defterde tamamının adı geçmemesine rağmen bu tarihlerde şehirde birçok bedesten ve han bulunmaktadır. Şehirdeki bedestenler arasında; Umur Bey Bedesteni, Bezzâzistan-ı Cedid (Yeni Bedesten), Çağal-oğlu Rüstem Paşa Bedesteni, Felezâde Bedesteni, Büyük, Küçük, Taş Bedestenleri ve Hacı Bekir Tiryaki Bedestenleri bulunmaktadır⁹⁴.

Yine bu dönemde tek bir malın veya belirli malların ticaretine ayrılan hanlar da bulunmaktadır. İsimlerini tespit edebildiğimiz hanlar arasında –ki bu hanların sayısını F. Emecen de 5 olarak belirtmiştir⁹⁵– Balık Hanı⁹⁶ Kapan Hanı⁹⁷ Hacı Hamza Hanı⁹⁸, Müftî Hanı⁹⁹ ve Paşa Hanı¹⁰⁰ bulunmaktadır. Bunların dışında Dericiler Hanı, Arasta Hanı, Balık Hanı, Köle Hanı gibi hanların bulunduğu bilinmektedir¹⁰¹. Ayrıca Acem tüccarlarının bölgede yoğun şekilde ticari faaliyet içersinde oldukları ve iki adet Acem Hanı bulunduğu anlaşılmaktadır¹⁰². Bunların dışında Evliya Çelebi seyahatnamesinde Abdullah Efendi, Hacı Üvesy, Çiftelerli Osman ve Çatalbaş Paşa hanlarının bulunduğunu da kaydetmektedir¹⁰³. Bu hanların hangilerininin hem ticaret hem konaklama için kullanıldığı kesin olarak bilinmemektedir. Daha önce şehirde faal bulunan kervansarayların (mesela Umur Bey Kervansarayı) incelenen dönemde harap durumda bulunduğu, 1681 yılında şehirde faal kervansarayın bulunmadığı ifade edilmektedir¹⁰⁴. Yine Tavernier, buradan geçen kervanların bütün kervansaraylar harap vaziyette olduğu için, şehirde durmayıp daha uzak bir yerde konaklamayı tercih ettiklerini söyler¹⁰⁵.

XVII. yüzyıl ortalarıyla ilgili Evliya Çelebi, şehirde özellikle dericiliğin çok geliştiğini, bu tarihlerde şehirde 100 kadar debbâğhanenin ve 100 kadar da yağ

⁹³ EMECEN, *a.g.m.*, 444.

⁹⁴ Özer KÜPELİ, "Afyonkarahisar'da Kervansaraylar, Bedestenler ve Hanlar", *Afyonkarahisar Kütüğü*, (Yay. Haz. İbrahim Küçük Kurt vd.), I, AKÜ Yay., Afyon 2001, 362-363.

⁹⁵ EMECEN, *a.g.m.*, 444.

⁹⁶ *A.Ş.S.*, 554/33, 35, 511.

⁹⁷ *A.Ş.S.*, 554/127, 357.

⁹⁸ *A.Ş.S.*, 554/228, 357.

⁹⁹ *A.Ş.S.*, 554/400, 427.

¹⁰⁰ *A.Ş.S.*, 554/512.

¹⁰¹ KÜPELİ, *a.g.m.*, 364-366

¹⁰² *A.Ş.S.*, 554/419, 493, 494.

¹⁰³ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, IX, 18.

¹⁰⁴ Bu konudaki görüşler ile ilgili bkz. ÇAL, *a.g.m.*, 320.

¹⁰⁵ J. B. Tavernier, *Les Six Voyages en Turquie, en Perse et aux Indes*, I, Paris, 1677, 120'den naklen DARKOT, *a.g.m.*, 279.

imalathanesinin bulunduğunu belirtmektedir¹⁰⁶. Bunun dışında Haffaflar sūku¹⁰⁷, Attar sūku¹⁰⁸, Yukarı Bazar sūku¹⁰⁹, Sebilhâne¹¹⁰, Kirişhâne¹¹¹ ve Salthânenin¹¹² bulunduğu görülmektedir.

Şehirdeki bedesten, han ve çarşıların sayısının fazlalığı ve satılan ürünlerin çeşitliliği, ticaretin ne denli yoğun şekilde yapıldığının göstergesidir.

e) Çeşme, hamam ve diğer eserler

Şehirde sosyal hayatın gereği olarak kurulan medrese, cami, mescit, bedesten ve han gibi eserlerin yanında halkın faydalanması için çeşmeler ve hamamlar da tesis edilmiştir. Şehirde, XVII.Yüzyıl sonlarında 200 civarında çeşme olduğu ve bunlardan Kadımana suyunun aktığını Evliya Çelebi belirtmektedir¹¹³. Şehirde kullanılan çeşmelerin bazılarının Ayfonkarahisar'da görev yapan yöneticilerin eseri olduğu anlaşılmaktadır¹¹⁴. Genel olarak evlerin bir çoğunun bahçesinde çeşme bulunmakla beraber Bedrik mahallesinde İki Lüleli denilen çeşme¹¹⁵ bütün halk tarafından kullanılan mahalle çeşmesi idi. İçme suyu konusunda da özellikle titiz davranılmış ve bu hizmeti yerine getirmek için vakıflar kurulmuştur¹¹⁶.

Osmanlı toplumunda hamamların önemli bir yeri bulunmaktadır¹¹⁷. Afyonkarahisâr'da Ardıç mahallesinde Debbağlar (Tabakhane) Hamamı¹¹⁸, Kahil mahallesinde Kazıma Hamamı¹¹⁹, Yeni Hamam¹²⁰, Eski Hamam, İmaret Hamamı, Alaca Hamam, Kâdı Hamamı, Gedik Ahmet Paşa Hamamları bulunmaktadır¹²¹.

Şehirde bulunan bazı türbeler arasında; Zaviye mahallesinde Kadınana Türbesi¹²², Seydiler köyünde türbe-i şerife¹²³ ve bir vakıf kaydından anladığımıza göre

¹⁰⁶ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, IX, 18-19; Debbağhaneler ile ilgili belgeler için bkz. *A.Ş.S.*, 554/104, 120, 126, 136, 176, 183, 260, 271, 494; Yağhaneler ile ilgili belgeler için bkz. *A.Ş.S.*, 554/126, 136, 271, 494.

¹⁰⁷ *A.Ş.S.*, 554/284.

¹⁰⁸ *A.Ş.S.*, 554/364.

¹⁰⁹ *A.Ş.S.*, 554/61.

¹¹⁰ *A.Ş.S.*, 554/228.

¹¹¹ *A.Ş.S.*, 554/328.

¹¹² *A.Ş.S.*, 554/111.

¹¹³ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, IX, 18-19.

¹¹⁴ GÖNÇER, *a.g.e.*, II, 189-315; Buradaki çeşme ve maden suyunun özellikleri ile ilgili geniş bilgi için bkz. ATABEK, *a.g.e.*, 101-112.

¹¹⁵ *A.Ş.S.*, 554/183.

¹¹⁶ *A.Ş.S.*, 554/4, 111, 127, 280.

¹¹⁷ Hakkı D. YILDIZ, "Fransız Seyyahı Jean Thevenot'un Türkiye Hakkındaki İntibaları", *TDTD*, (15 Ocak 1987), 1, 43-45.

¹¹⁸ *A.Ş.S.*, 554/104.

¹¹⁹ *A.Ş.S.*, 554/170.

¹²⁰ *A.Ş.S.*, 554/331.

¹²¹ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, IX, 18.

¹²² *A.Ş.S.*, 554/111.

Afyonkarahisâr'da “*medfun merhum Eş-şeyh Abdurrahim Efendi Hazretlerinin*” türbesi bulunmaktadır¹²⁴. Sosyal hayattaki diğer eserlerde olduğu gibi türbelerin de ihtiyaçları vakıflar aracılığıyla karşılanırdı. Konuyla ilgili bir belgede; Zaviye mahallesinde bulunan Kadınana Türbesi'nin bakım ve tamiri için vakıftan “*on altı kuruş bir sülüs ve mi mâr ve tâifesine her sene on beş kuruş ve harççı ve tâifesine on üçer kuruş*” harcandığı ifade edilmektedir¹²⁵. İncelenen tarihlerde şehirde bulunan zaviye isimlerini tespit edemedik¹²⁶. Bunların dışında incelenen defterde adı zikredilmeyen bir çok eserin bulunduğu muhakkaktır¹²⁷.

Sonuç

Afyonkarahisâr şehri incelenen dönemde Anadolu Eyaletine bağlı bir sancak merkezidir. Şehrin isminin değişik dönemlerde “Karahisâr-ı Devle”, “Karahisâr” ve “Karahisâr-ı Sâhib” olarak kullanıldığı görülmektedir. Tespit ettiğimiz bir belgeye göre ise **Afyonkarahisâr** ismi ilk olarak 1684 tarihinde kullanılmıştır.

Afyonkarahisâr'ın, coğrafi konumu itibariyle yolların kavşak noktasında olması sebebiyle her zaman dikkatleri üzerinde toplamıştır. Bu durum bir sonucu olarak Afyonkarahisâr Sancağı, XVII. yüzyılın sonlarında ticari açıdan son derece ileri bir seviyeye ulaşmıştır. Bu tarihlerde şehirde çok sayıda han, bedesten, medrese, cami, hamam halka hizmet vermiştir. Yine şehir stratejik önemi dolayısıyla askerî harekâtların merkez üssü olmuştur.

Şehirdeki kaza ve nahiyelerin geçmiş yıllara göre çok fazla değişmediği, ancak mahallelerin sayısı eskiye göre arttığı görülmektedir. Kalenin de bu tarihlerde hapishane olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır.

XVII. yüzyılda Afyonkarahisâr'da, hane ve nefer sayılarından anlaşılacağı üzere kesif bir Türk çoğunluğu mevcuttur. Bunun dışında şehirde Hıristiyanların Nasara mahallesinde ve Yahudilerin de Yahudi Mahallesi yaşadıkları görülmektedir. Çalışmamız sırasında üzerinde pek durmadığımız, yüzyılın sonlarında başarısızlıkla sonuçlanan II. Viyana Seferi (1683) ve 1699'da imzalanan Karlofça Antlaşması, bütün Osmanlı mülküne menfi olarak tesir etmiş, tabiiyle bu olumsuz etkiler sosyal, ekonomik ve siyasal alanlarda olmak üzere Afyonkarahisâr şehrinde de kendini hissettirmiş olmalıdır.

¹²³ A.Ş.S., 554/65.

¹²⁴ A.Ş.S., 554/266.

¹²⁵ A.Ş.S., 554/280.

¹²⁶ XVI. ve XIX. yüzyıllardaki Afyonkarahisâr Zaviyeleri ile ilgili bkz. Mustafa KARAZEYBEK, “Afyonkarahisar'da Zaviyeler”, *Afyonkarahisar Kütüğü*, (Yay. Haz. İbrahim Küçük Kurt), I, AKÜ Yay., Afyon 2001, 418-420.

¹²⁷ Yusuf İLGAR, “Afyonkarahisar'da Mezarlıklar ve Türbeler”, *Afyonkarahisar Kütüğü*, (Yay. Haz. İbrahim Küçük Kurt vd.), I, AKÜ Yay., Afyon 2001, 341-358.

BİBLİYOGRAFYA

- 554 Numaralı Afyon Şer'iyeye Sicili,
438 numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Anadolu Defteri (937/1530) I, Giriş Bölümü, BOA
Yay., Ankara 1993.
- Mustafa AKDAĞ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi (1453-1559)*, C. II, Cem Yay.,
İstanbul 1995.
- Sevgi AKTÜRE, *Anadoluda Bronz Çağı Kentleri*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1994.
- Sevgi AKTÜRE, *19. Yüzyıl Sonunda Anadolu Kenti Mekansal Yapı Çözümlemesi*,
ODTÜ Mimarlık Fakültesi Yay., Ankara 1978.
- Ömer Fevzi ATABEK, *Afyon (Vilayeti) Tarihçesi*, (Yay. Haz. Turan Akkoyun), AKÜ
Yay., Afyon 1997,
- Ömer Lütfi BARKAN, "Osmanlı İmparatorluğunda İmarat Sitelerinin Kuruluş ve
İşleyiş Tarzına Âit Araştırmalar", *İÜİFM*, C. XIII, No: 1-2, (Ekim 1962-Şubat
1963).
- Uçler BULDUK, *XVI. Asırda Karahisâr-ı Sâhib Sancağı*, (Ankara Üniversitesi Sosyal
Bilimler Enstitüsü Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi),
Ankara 1993.
- Claude CAHEN, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, (Çev., Yıldız Moran), e
Yay., 3. baskı, İstanbul 1994.
- Halit ÇAL, "Tarih İçinde Afyonkarahisâr Şehrinin Fiziki Gelişimi", *3. Afyonkarahisar
Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri (22-24 Ekim 1993)*, Afyon Belediye Yay., 6,
Afyon 1994.
- Maurice M. CERASİ, *Osmanlı Kenti Osmanlı İmparatorluğunda 18. ve 19. Yüzyıllarda
Kent Uygarlığı ve Mimarisi*, (Çev. Aslı Ataöv), Yapı Kredi Yay., İstanbul 2001.
- Maurice M. CERASİ, "18. Yüzyıl Osmanlı Kenti", *Cogito Osmanlılar Özel Sayısı*, 19.
(Yaz 1999).
- Evlıya Çelebi, *Evlıya Çelebi Seyahatnamesi*, IX, (Haz. Mümin Çevik vd.), İstanbul
1984.
- Besim DARKOT, "Karahisar", *İslam Ansiklopedisi*, C.VI, MEB Yay., İstanbul 1977.
- Halime DOĞRU, *XVIII. Yüzyıla Kadar Osmanlı Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik
Görüntüsü*, Anadolu Üniversitesi Yay., No:872, Eskişehir, 1995.
- Nikita ELİSSÉEUF, "Fiziki Plan" *İslâm Şehri*, (Ed. R. B. Serjeant), (Çev. Elif Topçugil),
Ağaç Yay., İstanbul 1992.
- Feridun EMECEN, "Afyonkarahisar", *İslam Ansiklopedisi*, TDV Yay., I, 444.
- Özer ERGENÇ, "Osmanlı Şehirlerindeki Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerinde Bazı
Düşünceler", VIII. *Türk Tarih Kongresi*, (11-15 Eylül 1976), C. II, TTK Yay.,
Ankara 1981, 1270.
- Osman ERGİN, "Bedesten", *İslam Ansiklopedisi*, MEB Yay., II, İstanbul 1979.
- Suraiya FAROQHI, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam*, (Çev. Elif Kılıç), Tarih Vakfı
Yurt Yay., İstanbul 1998.
- Turan GÖKÇE, *XVI ve XVII. Yüzyıllarda Lâzkıyye (Denizli) Kâzası*, TTK Yay., Ankara
2000.
- Süleyman GÖNÇER, *Afyon İli Tarihi*, I, Karınca Matbaası, İzmir 1971.

- Süleyman HATİPOĞLU, “Osmanlı İmparatorluğunda Külliyeler”, *X. Türk Tarih Kongresi*, (22-26 Eylül 1986), IV, TTK Yay., Ankara 1993
- Louis HUOT, *Kentlerin Doğuşu*, (Çev. Ali Bektaş Girgin), İmge Kitabevi, Ankara 2000
- Ahmet İLASLI-Muzaffer UYAN, “Türk Öncesi Eserler”, *Afyonkarahisar Kütüğü*, (Yay. Haz. İbrahim Küçük Kurt vd.), I, AKÜ Yay., Afyon 2001.
- Yusuf İLGAR, “Afyonkarahisar'da Mezarlıklar ve Türbeler”, *Afyonkarahisar Kütüğü*, (Yay. Haz. İbrahim Küçük Kurt vd.), I, AKÜ Yay., Afyon 2001.
- Mehmet İPŞİRLİ, “Osmanlı Devlet Teşkilatı”, *Osmanlı Devlet ve Medeniyeti Tarihi I*, (Ed. Ekmelettin İhsanoğlu), Feza Yay., İstanbul 1999.
- Mustafa KARAZEYBEK, “Afyonkarahisar'da Zaviyeler”, *Afyonkarahisar Kütüğü*, (Yay. Haz. İbrahim Küçük Kurt vd.), I, AKÜ Yay., Afyon 2001.
- Özer KÜPELİ, “Afyonkarahisar'da Kervansaraylar, Bedesetenler ve Hanlar”, *Afyonkarahisar Kütüğü*, (Yay. Haz. İbrahim Küçük Kurt vd.), I, AKÜ Yay., Afyon 2001.
- Özer KÜPELİ, “Afyonkarahisâr Din Bilginlerinde Şeyh Recep Efendi'nin Terekesinde Yer Alan Kitaplar”, *Taşpınar*, 1, (Ekim 1999).
- Ahmet Yaşar OCAK, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler(15.-17. Yüzyıllar)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999.
- Cengiz ORHONLU, *Osmanlı İmparatorluğunda Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Araştırmalar*, (Der. Salih Özbaran), Ege Ü.E.F. Yay., İzmir 1984.
- Mehmet Zeki PAKALIN, “Levent”., *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. II, MEB Yay., İstanbul 1983.
- Midhat SERTOĞLU, *Osmanlı Tarih Lügati*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1986.
- Osman TURAN, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 4. Baskı, Boğaziçi Yay., İstanbul 1996.
- Ahmet UĞUR, “Türkmen ve Avsarlarda Ad Verme veya Adlandırma Adetleri” *TDTD*, V, 5, (İstanbul 1991).
- Hakkı D. YILDIZ, “Fransız Seyyahı Jean Thevenot'un Türkiye Hakkındaki İntibaları”, *TDTD*, (15 Ocak 1987), 1, 43-45.

Gürsoy Şahin

